

Relacja zależności w nauce o stosunkach międzynarodowych

1. Pojęcie zależności

Zgodnie z definicją słownikową zależność to „związek zachodzący między rzeczami, zjawiskami itp. polegający na tym, że jedna rzecz określa, wyznacza lub warunkuje drugą; uzależnienie od czegoś, zależny stosunek czegoś od czegoś”; to również „bycie zależnym od kogoś, pozostawanie pod czyjąś władzą, podległość, zawisłość, niesamodzielność”¹. W języku polskim funkcjonuje również pojęcie „uzależnienie”, będące formą rzeczownikową czasownika „uzależnić”, oznaczającego „czynić zależnym od kogoś, czegoś, podległym komuś” bądź „upatrywać zależność”². „Zależny” to inaczej niesamodzielny, podległy, poddany, lenny, wasalny, a nawet niewolniczy³. W innych językach pojęcie to definiowane jest podobnie. W języku angielskim *dependence* to relacja polegająca na tym, że istnienie czegoś jest warunkowane przez coś innego, stosunek podporządkowania, choć także wiara, zaufanie; podobne znaczenie ma pojęcie *dependency*⁴. Według słownika języka francuskiego *dépendance* to ścisłe powiązanie między czymś i tym, co je warunkuje, co nim kieruje; to także podległość, podporządkowanie, uzależnienie⁵. *Zawisimosť* to po rosyjsku bycie zależnym lub bycie warunkowanym przez jakieś okoliczności⁶.

W naukach ścisłych pojęcia zależności używa się przede wszystkim w odniesieniu do uzależnienia lekowego (narkomanii) bądź związku zachodzącego między

¹ *Słownik języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968, tom X, s. 595.

² *Ibidem*, tom IX, s. 779–780.

³ *Słownik wyrazów bliskoznacznych*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1998, s. 294.

⁴ *The Oxford English Dictionary*, vol. 4, Oxford University Press, Oxford–New York–Toronto 1991, s. 474–475. James A. Caporaso uważa, że na gruncie nauki o stosunkach międzynarodowych istnieje różnica między oboma tymi pojęciami. *Dependence* to wzajemna zależność od siebie skonolidowanych państw narodowych; *dependency* to stan charakteryzujący mniej rozwinięte, mniej skonolidowane państwa i ich udział w światowym podziale pracy. J.A. Caporaso, *Dependence, Dependency, and Power in the Global System: A Structural and Behavioral Analysis*, „International Organization”, Winter 1978, vol. 32, no. 1, s. 13.

⁵ *Grand Larousse Universel*, Larousse, Paris 1983, tom V, s. 3116.

⁶ *Słownik rosyjskiego języka*, Russkij jazyk, Moskwa 1981, tom I, s. 503.

danymi zmiennymi losowymi (statystyka) lub wektorami zdefiniowanymi w określonej przestrzeni⁷. Na gruncie logiki zależność utożsamiana jest z przyczynowością. Wedle jednej z klasycznych definicji można mówić o istnieniu zależności przyczynowej, jeśli skutek następuje niezmiennie po przyczynie, brak przyczyny zaowocuje brakiem skutku (chyba że wywoła go jakaś inna przyczyna), skutek będzie proporcjonalny do przyczyny, o ile możliwa jest zmiana natężenia przyczyny i skutku danego rodzaju⁸. W socjologii zależność jest postrzegana jako przeciwieństwo wolności. Zarówno wolność, jak i zależność konkretnej jednostki są warunkowane przez grupę społeczną do której należy. Sprzeczność między wolnością i zależnością kształtuje całe życie człowieka, a wzajemna relacja między nimi jest wskaźnikiem społecznej pozycji danej osoby i całych grup ludzkich⁹.

Specjaliści w zakresie nauki o stosunkach międzynarodowych często nie definiują wprost pojęcia zależności, odwołując się do potocznego rozumienia tego słowa, bądź utożsamiając je z takimi pojęciami jak oddziaływanie czy zmiana¹⁰. Używają również – niekiedy wymiennie – zarówno pojęcia „zależność” (w liczbie pojedynczej), jak i „zależności” (w liczbie mnogiej). To pierwsze opisuje całościowo relację między określonymi podmiotami (np. zależność państwa A od państwa B) lub istnienie zależności w konkretnym obszarze (np. zależność w sferze energetycznej). To drugie wskazuje na zróżnicowany wewnętrznie i wieloraki charakter analizowanej relacji (np. zależności formalne i nieformalne).

Istniejące definicje relacji zależności często opierają się, nieco tautologicznie, na pojęciu współzależności. Zależność to „stan absolutnie asymetrycznej współzależności”¹¹. Robert O. Keohane i Joseph S. Nye w fundamentalnej pracy *Potęga i współzależność* poświęconej temu zagadnieniu stwierdzają, że „potocznie, *zależność* oznacza sytuację, gdy nasz stan determinują lub warunkują czynniki zewnętrzne”. Keohane i Nye odróżniają przy tym wrażliwość i podatność na zranienia. Wrażliwość to koszty, jakie pociąga za sobą dla danego aktora określona zmiana w środowisku międzynarodowym, przy niezmienionej polityce wewnętrznej; podatność na zranienie to koszty, jakie pociąga za sobą zmiana w środowisku międzynarodowym, po tym jak dany aktor podjął działania, by przystosować się do tej zmiany¹². Józef Kukułka dzielił współzależności na pionowe i poziome, pośrednie i bezpośrednie, ujemne i dodatnie.

⁷ *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, tom XXX, s. 218.

⁸ T. Kotarbiński, *Wykłady z dziejów logiki*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 216.

⁹ Z. Bauman, *Socjologia*, Zysk i S-ka, Poznań 1996, s. 31–43.

¹⁰ D.A. Baldwin, *Interdependence and Power: A Conceptual Analysis*, „International Organization” 1980, vol. 34, no. 4, s. 476.

¹¹ A. Gwiazda, *Międzynarodowa współzależność ekonomiczna we współczesnym świecie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985, s. 12–13.

¹² R.O. Keohane, J.S. Nye, *Power and Interdependence*, Longman, New York–San Francisco 2001, s. 7–17. Por. R.D. Duvall, *Dependence and Dependencia Theory: Notes Toward Precision of Concept and Argument*, „International Organization”, Winter 1978, vol. 32, no. 1, s. 51; E. Cziomer, L.W. Zyblikiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Kraków 2000, s. 130.

Podmioty charakteryzujące się asymetryczną współzależnością ujemną wobec innych w sferze materialnej są bardziej wrażliwe na wszelkiego rodzaju naciski i sankcje ekonomiczne. Natomiast podmioty, którym właściwa jest asymetryczna współzależność dodatnia w tej sferze same często stosują naciski i sankcje ekonomiczne. Współzależności poziome bezpośrednie to powiązania łączące najczęściej państwa sąsiedzkie lub leżące w danym regionie. Współzależności poziome pośrednie to wzajemnie powiązane ze sobą zjawiska, np. postępująca integracja jednych regionów i dezintegracja innych. Współzależności pionowe bezpośrednie występują przede wszystkim w stosunkach bilateralnych państw, których wzajemne relacje cechuje daleko idąca asymetria, tendencje do podporządkowania i dominacji. Współzależności pionowe pośrednie przejawiają się najczęściej w ramach instytucji i struktur życia międzynarodowego, gdy są one wykorzystywane jako instrument presji na określonych aktorów stosunków międzynarodowych¹³. Można zatem uznać, że współzależności pionowe, zwłaszcza bezpośrednie, to synonim zależności w rozumieniu Keohane'a i Nye'a. Nieco inny podział zależności i współzależności wprowadził Józef Misala. Autor ten wyróżnił zależności jednostronne, asymetryczne (zależności *sensu stricto*) i zależności wielostronne, mniej lub bardziej symetryczne (współzależności). W jego opinii można mówić o zależnościach w ujęciu ilościowym (kraj A jest uzależniony od kraju B, gdyż ten stanowi dla niego istotny rynek zbytu) oraz w ujęciu jakościowym, to znaczy strukturalnym bądź technologicznym (kraj A jest uzależniony od kraju B, gdyż sprowadza stamtąd uzbrojenie, którego ze względów technologicznych nie potrafi produkować na miejscu)¹⁴.

Pojęciem bliskoznacznym do pojęcia zależności jest wpływ, choć to pierwsze kładzie nacisk bardziej na sytuację państwa poddanego wpływom zewnętrznym, to drugie zaś na politykę państwa wpływającego na swoje otoczenie międzynarodowe. Według Ziemowita J. Pietrasia, wpływ to zdolność uczestnika stosunków międzynarodowych do nakłonienia innych uczestników do określonego zachowania. Podmiot wywierający wpływ to państwo, które dąży do zmiany polityki wewnętrznej lub zagranicznej innego państwa. Przedmiotem wpływu jest inne państwo poddane naciskowi środowiska międzynarodowego lub jego elementy składowe, zarówno grupy społeczne, jak i instytucje. Środki zastosowane, by wywrzeć wpływ, mogą mieć charakter dyplomatyczny, ekonomiczny, ideologiczny, wojskowy. Można wyróżnić wpływ międzypaństwowy (państwo A wpływa na państwo B), wpływ międzynarodowy (środowisko społeczne państwa A wpływa na środowisko społeczne państwa B), wpływ transnarodowy (państwo A wpływa na społeczeństwo państwa B)¹⁵.

Możliwość efektywnego wpływania na środowisko międzynarodowe i zarazem przeciwdziałania wpływom ze strony innych uczestników stosunków międzynarodowych jest ważnym kryterium mocarstwowości¹⁶. Mocarstwa podporządkowują sobie słabsze

¹³ J. Kukułka, *Teoria stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2000, s. 238–241.

¹⁴ J. Misala, *Współczesne teorie wymiany międzynarodowej i zagranicznej polityki ekonomicznej*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, Warszawa 2001, s. 235–236.

¹⁵ Z.J. Pietraś, *Polityka zagraniczna państwa*, w: T. Łoś-Nowak (red.), *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1997, s. 62–65.

¹⁶ Por. A. Bógdał-Brzezińska, *Mocarstwowość w teorii stosunków międzynarodowych*, w: M. Sulek,

pod względem polityczno-wojskowym i gospodarczym państwa. Owe procesy są podstawą występowania stref wpływów, w których dominacja jednego mocarstwa, nawet z zastosowaniem środków przymusu, istotnie ogranicza niezależność i swobodę działania słabszych uczestników¹⁷.

Asymetryczna relacja między mocarstwem a państwem odeń uzależnionym nazywana jest często w literaturze relacją dominacji, relacją hegemoniczną, bądź relacją o charakterze imperialnym. Pojęcie te są jednak odmiennie definiowane przez poszczególnych autorów. Zbigniew Brzeziński wyróżnił dwa typy hegemonii – przywództwo oparte na konsensusie, zgodzie innych państw, i dominację, bazującą przede wszystkim na sile militarnej¹⁸. Amerykański historyk Alexander Motyl odróżniał relację o charakterze imperialnym od relacji hegemonicznej, wyrażając przekonanie, że w pierwszym przypadku mocarstwo dominujące ma znaczący wpływ na skład elity rządzącej państwa uzależnionego i jej politykę; w drugim przypadku jego oddziaływanie ma bardziej ograniczony charakter¹⁹. Polski ekonomista Andrzej Lubbe wskazywał na różnicę pomiędzy dominacją i hegemonią. Ta pierwsza jest głównie kategorią ekonomiczną i rynkową; występuje wówczas, gdy partner ekonomicznie słabszy dostosowuje się do wymagań silniejszego z powodu jego potencjału gospodarczego, a nie prowadzonej przez niego polityki. Ta druga to kategoria przede wszystkim polityczna. Jej podstawą jest skuteczna konwersja siły gospodarczej na polityczną, np. przez silne upolitycznienie stanu dominacji²⁰. Odmiennie systematykę przedstawił Józef Kukułka. Pisał on, że w procesach uzależniania państw można wyróżnić trzy stadia narastania ograniczenia ich autonomii zewnętrznej. Pierwszym stadium uzależniania jest proste wpływanie zewnętrzne (państwa mające mniejszą autonomię podejmują określone działania pod wpływem czynników zewnętrznych). Drugie stadium to dominacja imperialna. Państwo dominujące tworzy biegun polityczny, który narzuca państwom uzależnionym określone wzorce urządzania życia wewnętrznego i sposoby zachowań międzynarodowych. Trzecie stadium to hegemonizm; w takiej sytuacji asymetria ma wymiar skrajny, a słabsze państwa nie są w stanie zachować niezależności i integralności. Imperium się rozwija i wchłania nowe obszary²¹.

J. Symonides (red.), *Państwo w teorii i praktyce stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, s. 93.

¹⁷ S. Bieleń, *Sfery wpływów w stosunkach międzynarodowych*, w: J. Kukułka i in. (red.), *Filozofia. Polityka. Stosunki międzynarodowe*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 1995, s. 21.

¹⁸ Z. Brzeziński, *Wybór. Dominacja czy przywództwo*, Znak, Kraków 2004, s. 236.

¹⁹ A. Motyl, *Imperial Ends. The Decay, Collapse, and Revival of Empires*, Columbia University Press, New York 2001, s. 19–20.

²⁰ A. Lubbe, *Dominacja i współzależność: ekonomiczne podstawy Pax Britannica i Pax Americana*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 24–28. Myśl tę rozwinął m.in. R. Harrison Wagner, pokazując za pomocą modelu negocjacji, jak asymetria relacji ekonomicznych przekłada się na wpływy polityczne. R.H. Wagner, *Economic Interdependence, Bargaining Power, and Political Influence*, „International Organization” 1988, vol. 42, no. 3, s. 461–483.

²¹ J. Kukułka, *Zaspokajanie potrzeb i rozwiązywanie konfliktów w stosunkach międzynarodowych*, w: E. Halizak, R. Kuźniar (red.), *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2000, s. 252–253.

Na potrzeby tej pracy można przyjąć, że zależność to asymetryczna relacja łącząca dwu uczestników stosunków międzynarodowych (najczęściej państwa). Jej istotą jest wrażliwość (podatność) jednego z podmiotów (biernego podmiotu relacji zależności) na oddziaływanie ze strony drugiego (czynnego podmiotu relacji zależności). Istnienie relacji zależności warunkowane jest zarówno przez czynniki obiektywne, jak i przez politykę każdego z podmiotów. Zakres i formy relacji zależności mogą być bardzo zróżnicowane: od jedynie potencjalnej możliwości wpływu przez silniejszy podmiot na określone aspekty sytuacji wewnętrznej słabszego bądź jego aktywności na arenie międzynarodowej aż po istnienie zinstytucjonalizowanych mechanizmów pozwalających temu pierwszemu decydować o polityce wewnętrznej i zagranicznej drugiego.

2. Historyczne i współczesne formy zależności

2.1. Okres przedwestfalski

W starożytności miasta-państwa greckie w celu zaradzenia problemom gospodarczo-społecznym i rozładowania napięć wewnątrzpolitycznych podjęły od VIII w. p.n.e. politykę systematycznej kolonizacji wybrzeży Morza Śródziemnego i mórz z nim związanych, zwłaszcza Italii, Sycylii, północnych wybrzeży Morza Czarnego, Hiszpanii. Ekspansja ta była możliwa dzięki potędze morskiej państw greckich. Zajęcie nowych obszarów wpływało pozytywnie na gospodarkę państw greckich. Pod względem administracyjnym greckie kolonie miały jednak charakter zdecentralizowany, co przyczyniło się do zahamowania procesu greckiej kolonizacji około VI w. p.n.e.²² W tym okresie rywalizację o wpływy w regionie podjęły dwa najpotężniejsze państwa greckie – Ateny i Sparta, wokół których sformowały się dwa konkurencyjne bloki polityczno-wojskowe. Ich konflikt w V w. p.n.e. został po raz pierwszy opisany przez Tukidydesa w *Wojnie peloponeskiej*. Grecki autor ukazał w swoim dziele, zwłaszcza w tzw. dialogu melijskim, istotę zależności. Ateńczycy zaproponowali mieszkańcom niewielkiej wyspy Melos, by przyłączyli się do nich: „Chcemy, żebyście się stali naszymi sprzymierzeńcami i zachowując swe terytorium płacili nam daninę”. Melijczycy odrzucili tę propozycję – dlatego Ateńczycy podbili wyspę, wymordowali wszystkich mężczyzn, a kobiety i dzieci sprzedali w niewolę; miasto skolonizowano nowymi osadnikami²³. Taka polityka była oceniana niejednoznacznie przez współczesnych. Platon potępiał podboje²⁴. Arystoteles natomiast dopuszczał je w odniesieniu do barbarzyńców. „Słuszną jest rzeczą, by Hellenowie nad barbarzyńcami panowali, jako że barbarzyńca a niewolnik to z natury jedno i to samo”²⁵.

²² J. Wolski, *Historia powszechna: starożytność*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 131–134, 139.

²³ Tukidydes *Wojna peloponeska*, Czytelnik, Warszawa 1957, s. 350–358. Zob. też A. Gałganek, *Historia teorii stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 148.

²⁴ Platon, *Państwo*, Antyk–Marek Derewiecki, Kęty 2003, s. 43.

²⁵ Arystoteles, *Polityka*, De Agostini Polska–Editiones Altaya Polska, Warszawa 2002, s. 15.